

Vissering, president van de Nederlandsche Bank. Slordig is dat de naam van dit instituut bij Van der Bie voortdurend de ch moet ontberen, een kwestie van vrije interpretatie dat deze auteur de roes uit het citaat tot 1921 laat doorlopen, terwijl Vissering zijn notitie in juni 1917 maakt en de roes slaat op de voorafgaande jaren (vgl. mijn *Geschiedenis van de Nederlandse Bank. Visserings tijdvak 1914-1931* (1989) 91).

Een echt bezwaar tegen dit boek richt zich op de onevenwichtigheid. De geschetste kwantitatieve uitkomsten geven aanleiding tot een herwaardering en nuancering van de periode. In de daaropvolgende analyse en evaluatie zijn echter een aantal facetten gemist en andere onderbelicht gebleven. Ik denk hierbij in de eerste plaats aan de systematische betekenis van de sinds het begin van de oorlog ontplooidde samenwerking tussen overheid en ondernemers, inclusief bankiers, ten behoeve van de vorming van wat in feite een variant van geleide economie was. Er ontstaat hier een lijn die tot ver na de periode reikt. Voorts ontbreekt iedere verwijzing naar de werkzaamheid van A. van Gijn, niet alleen in diens kortstondig ministerschap van financiën maar ook wegens diens theoretische en praktische opvattingen over de staatsfinanciën. Het meest opmerkelijke is dat de economische crisis van 1920 en erop volgende depressiejaren uit de nieuwe kwantitatieve gegevens van Van der Bie verdwenen zijn en zelfs plaats hebben moeten maken voor een hausse. De cijfers wijzen op wat de auteur noemt een 'opklimmend' groeipatroon: van 2,5% in 1890-1913, 2,4% in 1913-1921 tot 4,7% in 1921-1928 (187). De industrie vormt de grote trekker van deze groei. Ik wil dit graag aannemen, al is het maar omdat ik het niet kan weerleggen met nog weer andere cijfers. Intussen blijft dan toch het probleem van de destijds aanwezige malaisegevoelens in het bedrijfsleven in 1920 en volgende jaren. Of moeten we die als partieel en incidenteel interpreteren? Daarover hadden we graag iets gehoord, in het bijzonder tevens wanneer het gaat over de bankcrisis van de jaren twintig. Deze is zowel structureel bepaald, op langere termijn gezien, als een oorlogsgevolg en zal tot een ingrijpende herschikking in het bankwezen leiden onder het teken van de bankconcentratie. Met de nieuwe cijfers is de bankcrisis niet weggeredeneerd en het frappeert me dat Van der Bie hiervan met geen woord melding maakt. Het valt niet aan te nemen dat dit onderwerp aan de periode na 1921 en de auteur ervan zou moeten toevallen. Daarvoor liggen de wortels te duidelijk in de jaren vóór 1921 en bepalen zij te zeer ons kwalitatief oordeel over de periode vóór en na het genoemde jaar.

Mijn kanttekeningen laten onaangetast dat Van der Bie een belangrijk boek heeft geschreven dat ons beeld van de periode ingrijpend wijzigt. Het bewijst eens te meer het grote nut van het ondernomen Pionierproject.

Joh. de Vries

D. Houwaart, *Notities van een ambtenaar* (Kampen: Kok, 1995, 239 blz., ISBN 90 242 2329 6).

Iedere historicus die de televisieserie 'Yes, minister' kent, zal het betreuren dat Nederlandse ambtenaren zelden egodocumenten nalaten. Het ministerie van Binnenlandse Zaken komt er misschien nog redelijk gunstig af met documenten over de oorlogstijd van de toenmalige secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken K. J. Frederiks, J. L. Lentz, hoofd der rijksinspectie van de bevolkingsregisters en bedenker van het gehate persoonsbewijs, en raadadviseur binnenlands bestuur H. W. J. Mulder. Dick Houwaart, tussen 1976 en 1988 hoofd voorlichting van dit ministerie, die over het tijdvak oktober 1986-december 1988 een dagboek bijhield, dat hij voorafgegaan door een uitgebreide inleiding publiceert, zal zich in dit gezelschap niet erg thuisvoelen. Niet alleen door zijn voorzitterschap van het bestuur van de Anne Frank Sticht-

ting, maar ook in zijn ambtelijke functie raakte hij regelmatig emotioneel betrokken bij de naweeën van de Tweede Wereldoorlog. De meest bewogen zaak uit zijn ambtelijk bestaan betrof het pensioen van de 'zwarte weduwe' Rost van Tonningen. De beschrijving van die affaire maakt het de lezer mogelijk vast te stellen in hoeverre Houwaart zich in de praktijk houdt aan zijn heldere opvattingen over de rol van de departementale voorlichtingsambtenaar. Volgens zijn eigen uitgangspunten mag een voorlichtingsambtenaar geen propaganda bedrijven. Hij moet het beleid van zijn minister 'redelijk objectief en eerlijk' verklaren en toelichten en hij mag informeren over zaken waarover in het land *communis opinio* bestaat (44-45,76). In zijn verhouding tot de minister past, zoals trouwens voor elke ambtenaar geldt, 'noch innige vriendschap, noch innige disloyaliteit' (64). Als voorlichtingsambtenaar paste Houwaart er altijd voor om kamerleden te trachten te beïnvloeden. Op de dag van de hoorzitting over het veelbesproken pensioen nam hij echter een vrije dag en klapte lustig mee voor pleidooien ter beëindiging van het pensioen. Tijdens het kamerdebat begaf hij zich naar de Tweede Kamer en klampte kamerleden aan om hen te bewegen tegen het voorstel van zijn eigen minister te stemmen. De auteur geeft achteraf toe dat dit wel 'een vreemde situatie' is geweest (75).

Overigens heeft, zo blijkt uit het dagboek, de voorlichtingsambtenaar het niet gemakkelijk. Hij heeft beurtelings te maken met bewindslieden en ambtenaren die de openbaarheid en hun voorlichters schuwen, ambtenaren die bewust 'lekken', afdelingen die hun eigen voorlichting ter hand willen nemen omdat die positiever kan zijn, ministers die liever een politieke dan een ambtelijke voorlichter tot hun beschikking hebben, bewindslieden die weigeren de pers te woord te staan en bewindslieden die vinden dat zij nooit teveel in de schijnwerpers kunnen staan en daardoor steeds buiten hun voorlichter om afspraken maken voor 'flut-bezoeken' en 'bla-bla-redevoeringen'. Het ministeriële mijnenveld waardoor Houwaart zich als voorlichter heeft bewogen komt helder naar voren uit zijn notities, die als praktijklessen openbaarheid goede dienst zouden kunnen bewijzen. En passant pikt de lezer informatie op over de taken van Binnenlandse Zaken zoals het ambtenarenoverleg, het binnenlands bestuur, burgemeestersbenoemingen, de openbare orde en veiligheid, de BVD, het minderhedenbeleid, de rampenbestrijding, de beantwoording van Kamervragen en de lintjesregen en over het interdepartementale overleg (de 'broodjeslunch') van voorlichters. Minister Van Dijk (harkerig, saai, traag en zuinig) en Staatssecretaris De Graaff-Nauta (onzeker en ook al weinig sprankelend) worden in weinig vleierende termen neergezet, evenals de door de departementale voorlichters veelbesproken minister van Verkeer en Waterstaat Smit-Kroes (volgens RVD-directeur Van der Voet 'een viswijf', 156). Een zeer positieve indruk krijgt de lezer daarentegen van secretaris-generaal Van Aartsen en van het hoofd Constitutionele Zaken en Wetgeving Niessen. In de inleiding geeft Houwaart trouwens ook van de dertien overige bewindslieden die hij vanaf 1976 diende, typering: zoals van 'de laatste echte excellentie' De Gaay Fortman; de ijdele ministers Rood en De Korte; de ontspannen en innemende Wiegel, voor wie de instandhouding van het kabinet-Van Agt zwaarder telde dan het ministerie; de gedreven en gehaaste Van Thijn; en de soevereine De Koning.

De lectuur van het dagboek is prikkelend door de combinatie van pittige uitspraken en de versheid van de gebeurtenissen. Dat laatste is tegelijk ook een nadeel. Houwaart heeft ervoor gekozen slechts een selectie van zijn dagboek te publiceren. Zo onthult hij geen staatsgeheimen en vertrouwelijkheden slechts ten dele (8). De persoonlijke levenssfeer daarentegen beschermt hij minder. De voormalige voorlichter publiceert bijvoorbeeld over sollicitaties van personen wier loopbaan nog niet is beëindigd. Naast weglatingen bevat het dagboek ook aanvullingen achteraf, vermoedelijk ter explicatie. Houwaart heeft met de snelle publicatie van zijn dagboek de openbaarheid zeker een dienst bewezen. Hij zal de historici nog meer aan zich verplichten indien hij het originele manuscript te zijner tijd bij een officiële archiefbewaarpplaats

in bewaring geeft en dit niet, zoals hij kort vóór zijn afscheid met zijn confidentiële ambtelijke papieren deed (233), te vernietigen.

Bob de Graaff

M. Kraaijestein, *Gemeentelijk werkgelegenheidsbeleid en het Rijk: 1945-1990. Een beleids-historische studie over decentralisatie en gemeentelijke beleidsvrijheid* (Dissertatie Rotterdam 1995, Publikaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen. Maatschappij-geschiedenis XXII; Hilversum: Verloren, 1995, 327 blz., f59,-, ISBN 90 6550 424 9).

Als we het groot zien heeft er in de twintigste eeuw een merkwaardige ontwikkeling plaatsgevonden op het terrein van arbeid in de Nederlandse samenleving. De zogenaamde 'beroepsdeelneming' is in de leeftijdscategorie 20 tot 49 jaar tussen 1899 en heden alleen maar (licht) toegenomen; in de leeftijdscategorie 14 tot 19 jaar is deze in die periode gehalveerd en in de leeftijdscategorie 50 tot 64 jaar met ongeveer een kwart gedaald. Beroepsarbeid is dus alleen maar belangrijker geworden en tegelijkertijd evenwichtiger en socialer over de leden van de samenleving verdeeld: de grote verschillen tussen mannen en vrouwen zijn verkleind, er wordt meer tijd gestoken in scholing en opleiding, ouderen krijgen eerder een welverdiende rust en de belasting van de arbeid is ook nogal afgenomen (het aantal gewerkte uren in de nijverheid is gehalveerd, het aantal vakantiedagen is verdubbeld). Als we dit geheel overzien is er dus geen sprake van enige reden tot vrees voor een dramatisch verlies van arbeidsethos, aangezien op lange termijn gezien het werk wellicht in intensiteit is toegenomen, al staat daar een imposante groei van de arbeidsvrije tijd tegenover.

Het is echter opvallend dat we het zelden groot zien en sterk gericht zijn op allerlei problemen, die bij nader beschouwen onder de oppervlaktestructuur van deze macro-gegevens blijken schuil te gaan. En vervolgens menen we gezamenlijk dat daar, zoals dat heet, 'beleid op gevoerd moet worden'. Immers, één van de belangrijkste erfenissen van de jaren dertig is de opvatting dat werkloosheid door overheidsbeleid dient te worden voorkomen en mocht het zich toch voordoen, dient dat te worden aangepakt, zo niet opgelost. De paradox hier is dat bij een geringe werkloosheid allerlei ambtelijke en politieke kringen beweren dat dit het resultaat is van een goed en gericht beleid, met als onvermijdelijke keerzijde dat als de werkloosheid groeit iedereen deze kringen verwachtingsvol (dan wel gebiedend) aankijkt: komt er nog wat van? Dit mechanisme legt nogal een druk op de beroepsbestuurders en veelal ontstaat er dan een stofwolk van heen en weer vergaderende mensen, waarin moeilijk de contouren te ontwaren zijn van wie nu waarom wat doet, laat staan dat de vraag te beantwoorden is welk effect dit heeft. De schrijver van deze dissertatie, Martin Kraaijestein, heeft het in verschillende functies (beleidssocioloog op het departement van Sociale Zaken, stafmedewerker van de WRR, wethouder te Waddinxveen en medewerker van de afdeling maatschappijgeschiedenis te Rotterdam) allemaal meegemaakt. De kernvraag die hij stelt is hoe op het terrein van werkloosheidsbestrijding en werkgelegenheidsbeleid de relatie tussen de verschillende overheidsniveaus zich heeft ontwikkeld, met name die tussen rijk en gemeenten.

Na de Tweede Wereldoorlog werd het beleid gekenmerkt door een onschokbaar vertrouwen in het belang van een centrale planning. De fouten uit het Interbellum zouden worden vermeden; in het kader van de Wederopbouw vestigden zich de patronen van een gerichte industrialisatie, waarbij arbeidsvoorwaarden, arbeidsmarktbeleid, regelingen op het terrein van de sociale zekerheid en specifieke hulp aan 'achterstandsgebieden' allemaal stevig in handen waren van Den Haag. De gemeenten werden vooral als uitvoerders behandeld. Er waren overigens wel spanningen, want het Rijk stimuleerde enerzijds allerlei gemeenten om een industrialisatiebeleid op poten te zetten, maar achtte het anderzijds ook normaal dat uit werkgelegenheids-